

Liesbeth Hoeven

The World Press Photo's:

Monumenten van het onverzoenbare

Zoeken naar sporen van God in cultuurhistorisch perspectief

De theoloog Volker Küster presenteerde op 11 september 2008 zijn boek *God - Terreur. Een tweeluik*.¹ Küster stelt, exact zeven jaar na de aanslag op het World Trade Center in New York en het Pentagon in Washington, de vraag naar God in de context van de gevolgen van onderdrukking, geweld en terreur. Hij doet dit vervolgens welbewust vanuit esthetisch perspectief. Hij denkt na over de relatie esthetiek en ethiek, kunst en theologie om antwoord te geven op twee extreme uitspraken. Hij brengt de componist Karl Heinz Stockhausen ter sprake, die 11 september 2001 ziet als het grootste kunstwerk aller tijden, terwijl de Zuid-Afrikaanse schrijver Adam Small vindt dat alleen de literatuur kan zorgen voor de noodzakelijke vergeving bij verdrukking. Küster prolongeert deze uitspraken tot spitsen in een theologisch-esthetisch debat over geweld en verzoening. Zelf werkt Küster consequent vanuit de these: 'In de late moderniteit moet de theologie een *esthetische omslag* maken wil ze haar isolement doorbreken. Deze hypothese impliceert dat theologen niet langer uitsluitend de Bijbelse teksten en de christelijke traditie als referentiekader kunnen beschouwen, maar ook naar de sporen van God in culturen en religies moeten zoeken.'² Met die these is er nog geen afdoende interpretatief verband aangereikt om de stellingen van Stockhausen en Small volledig theologisch te doordenken. Wellicht roeren Stockhausen en Small ook te uiteenlopende zaken aan om binnen één theologie van de esthetiek te omvatten. Küster zoekt het in een tussenruimte tussen beiden en kan in die tussenruimte in ieder geval enkele thema's aan de orde stellen. Dat is de waarde van zijn bijdrage.

In dit artikel zal ik geen poging doen tot het leggen van een omvattend theologisch verband. Ik werk de blikrichting van Küster verder uit door enkele prijswinnende *World Press Photo's* te beschouwen en die te verbinden met de vraag: welke

theologische motieven en probleemstellingen komen op bij de beschouwing van dit beeldmateriaal en welke richting voor een theologische behandeling komt daaruit naar voren? Het uitgangspunt dat de theologie met beelden in gesprek moet zijn verliest aan kracht aangezien de foto's zelf geen plaats kunnen krijgen in dit artikel vanwege de bescherming van het beeldrecht. Echter: waar beelden ontbreken is er altijd nog de beeldtaal die ze in levende herinnering kan roepen. Vanuit deze benadering zal ik enkele gedachten aanreiken voor het theologisch-esthetisch debat over geweld en verzoening. Daarmee poog ik de tussenruimte te vergroten die Küster exploreert, en een bijdrage te leveren aan een theologische benadering die de sporen van een cultuur voor haar denken serieus neemt.

Herinnering – teruggegeven aan de cultuur

Een overzicht van de *World Press Photo of the Year Since 1955*³ laat voor mij overtuigend zien dat het kan: een esthetische vertaling van geweld. Het ene aangrijpende beeld volgt op het andere, prachtig en hartverscheurend tegelijkertijd.

World Press Photo of the Year 1996: kinderen op een speelplaats – een meisje dat een pop beschermend tegen zich aandrukt, een jongen met stokken in zijn handen die hem helpen om met één been staande te blijven, een klein meisje dat verdwaasd en verloren toekijkt op de achtergrond. De foto is zwart-wit, als uitdrukking van een kleurloos bestaan voor deze slachtoffers van een landmijn in Kuito (Angola), een plaats waar veel mensen zijn vermoord en getraumatiseerd door de burgeroorlog.⁴ En dan de winnende foto van 2005: moeder en kind in een Nigeriaans vluchtelingenkamp. Een eenjarig, ondervoed kindje legt de vingers op de lippen van de moeder. De kleuren van de omslagdoek die deze vluchtelingen om heeft staan in fel contrast met haar wanhopige en tegelijkertijd beruste oogopslag en het vertederende kleine, pijnlijk dunne, handje van haar kind. Door aanhoudende droogte lijden miljoenen mensen onder de hongersnood in Afrika, waaronder zij.⁵

World Press Photo's vertellen iets bijzonders. Zij geven een gezicht aan mensen die zich in de meest moeilijke omstandigheden staande weten te houden. Het zijn stuk voor stuk beelden die op je netvlies gegraveerd blijven, deze stilistisch volmaakte foto's van menselijke expressie in inhumane situaties. Deze inhumane situaties én de menselijke kracht deze te doorstaan, behoren toe aan de geschiedenis. Dat is een geschiedenis van onderdrukking, geweld en terreur. In dat opzicht levert deze fotoreportage nog een speciale bijdrage: het laat zien dat deze geschiedenis iets is dat toebehoort aan ons cultureel erfgoed. Ik beschouw de *World Press Photo's* als een esthetische uitdrukking en onthulling van plaatsen waar het onmogelijke zich ophoudt. Daarmee wordt een debat geopend over de vraag hoe de herinnering aan de geschiedenis met haar catastrofes en haar deelgenoten, teruggegeven kan worden aan de cultuur.

Herinnering – van daders én slachtoffers

World Press Photo of the Year 2007: een Amerikaanse soldaat die leunt tegen wat zandzakken in bunker 'Restrepo', vernoemd naar een recent bij een opstand omgekomen soldaat uit zijn peloton, in Korengal Valley (Afghanistan). De man lijkt uitgeput, verslagen, vertwijfeld. De commandotroep heeft een intensieve gevechtsdag achter de rug, de avond breekt aan.⁶

Waarom won deze foto? 'This image represents the exhaustion of a nation', verklaart juryvoorzitter Gary Night. En voegt hieraan toe: 'We're all connected to this.'

It's a picture of a man at the end of a line'. Mede jurylid MaryAnne Colon sluit hierbij aan. 'I use all my energy to have people notice bad things. There's a human quality to this picture. It says that conflict is the basis of this man's life'.⁷

Deze foto getuigt van een man in gewetensconflict. Hij strijdt, hij vecht voor een betere toekomst, maar weet dat daar de nodige slachtoffers voor moeten vallen. Zelden wint een foto die een veroorzaker van geweld heeft vastgelegd. Het geweld in dit geval betreft het teruggeven van de mensenrechten en het thuisland aan de oorspronkelijke bevolking. Het gaat om een politieke strijd die met een wapenstrijd beslecht moet worden. De soldaat legt één hand op zijn hoofd, voor zijn oog, alsof hij niet wil zien, niet kán zien waar hij mee bezig is en waar hij middenin staat. Want dan haakt hij wellicht af. Deze foto opent een perspectief op daders, op slachtoffers én op het gegeven dat de scheidslijn tussen beiden niet strikt te trekken is. De soldaat spreekt de toeschouwer aan: ik sta hier, waar sta jij? Het antwoord is naar alle waarschijnlijkheid: op een zelfde niveau, namelijk boven die van de individuele vraag naar schuld en schaamte, lijden en onmacht. Ieder mens is immers deelgenoot van de geschiedenis en maakt deel uit van de conflictueuze werkelijkheid. Het ontnemen van de herinnering van daders of van de herinnering van slachtoffers doet onze visie op de werkelijkheid dan ook tekort. De vraag is of mensen op elkaars visie en beweegreden zitten te wachten waar het om een geweldsdelict gaat. De theologische vraag die dan opkomt, luidt: is verzoening een niet te mooie categorie voor een situatie of relatie die onverzoenbaar lijkt?

zicht op daders,
slachtoffers en de
onduidelijke scheids-
lijn tussen beiden

Herinnering - om geweld en verzoening

De esthetische vertaling van geweld zoals in *The World Press Photo's*, doet een fel licht schijnen op de vraag naar 'geweld en verzoening' zoals Küster deze stelt. Op het eerste gezicht zijn dit twee totaal contrasterende categorieën: het onvergetelijke leed dat door een vijand wordt aangericht versus het vredig beëindigen van deze vijandschap vanuit berouw en vergeving. Toch houden zij verband: diep verworteld herinneren zij aan elkaar. Geweld is een categorie van daders. Daders richten geweld aan en maken daarmee mensen tot slachtoffer. De categorie van verzoening daarentegen buigt het perspectief om. Zij impliceert een beweging van het slachtoffer die zijn berouwvolle dader wil vergeven. Geweld en verzoening zijn twee fundamentele noties. En daaronder gaat een fundamentele vraag schuil: waarom willen helen wat gebroken is?

Een vluchtelingenkamp in Jalozaï (Pakistan), de plaats waar de winnende *World Press Photo* van 2001 is genomen. De foto toont een klein jongetje, dat vredig lijkt te liggen slapen. Maar hij is koud en dood, want we zien het beeld van een Afghaans vluchtelingetje dat wordt voorbereid op zijn begrafenis. De lens focust op een lakentje en op handen die het jongetje teder toedekken.⁸

Bij het zien van deze foto rijst de vraag op: is daar waar geweld een leven verwoest, verzoening überhaupt mogelijk? Is zij noodzakelijk? Of mag het gebroken bestaan gebroken blijven, voor de ouders van dit jongetje, voor zijn eventuele broertjes en zusjes?

Ik zou willen pleiten voor dit laatste. Het beëindigen van vijandschap heeft niet enkel betrekking op relaties. Een dergelijke relationele verzoening is weliswaar een vergaande vorm van vergeving, een vorm die enkel tot stand kan komen daar waar slachtoffers en daders elkaar in de ogen kijken. Enkel daar waar er berouw is. Dat is heilzaam voor degene die het geweld op zijn geweten heeft, dat

is verzoening
altijd relationeel?

zeker. En wellicht ook heilzaam voor degenen die eraan onderworpen waren, als verzoening berusting brengt. Echter: impliceert verzoening altijd een beweging van de een naar de ander? Minstens zo wezenlijk is het zich verzoenen met het eigen verleden. Niet het beëindigen van vijandschap binnen een relatie maar ten aanzien van de situatie, ten aanzien van het gebeurde is waar het hier om gaat. Voor de (indirecte) veroorzakers van de dood van dit Afghaanse jongetje betekent dit de verzoening met de eigen schuld en de poging in het reine te komen met de gewetenswroeging. Voor zijn familie impliceert dit de verzoening met het lijden dat in haar onverzoenbaarheid een weg vooruit opent. Zij moeten door. De kracht die hen helpt in hun strijd te overleven ontvangen zij niet van de ander, maar putten zij uit zichzelf, of ontvangen zij van de Ander. Juist dit fenomeen blijft vaak ten onrechte onderbelicht. Verzoening wordt een categorie die te snel in het vizier komt binnen het 'maakbaarheidsideaal' van de hedendaagse postchristelijke cultuur. Deze foto wijst mij een andere blikrichting.

Herinnering – aan lijden en hoop

De vraag naar de gerechtigheid voor de onschuldig lijdenden werd in het verleden gemakkelijk omzeild door te vragen naar de verlossing van de schuldigen en aldus soteriologisch 'op slot gedaan'. De soteriologische duiding van de vraag om verlossing impliceert aldus een exclusieve gerichtheid op de schuldigen en sluit de ogen voor de onschuldig lijdenden. Daarom veranderde het christendom volgens theoloog Johann Baptist Metz van een lijdensmoraal naar een extreem geïndividualiseerde zondemoraal. Niet het lijden van de mens kreeg de eerste aandacht maar zijn schuld. Christelijke verkondiging werd een verklarende leer van het schuldgevoel en van de angst voor vergelding.⁹

christelijke
verkondiging
verklarende leer
van schuldgevoel
en angst voor
vergelding

Het punt is dat het potentieel om te helen wat gebroken is, om tot verzoening te komen, niet ligt in de herinnering aan de schuldigen. De Bijbels geïnspireerde Godserving, zoals Metz aangeeft, is immers geen mystiek van de gesloten ogen, maar een van de open ogen. Het is geen op zichzelf betrokken waarneming maar een in toenemende zin waarnemen van vreemd lijden, van *memoria passionis*.¹⁰ Niet zelden echter wordt de geschiedenis herdacht zoals zij in feite is verlopen, als voorgeschiedenis van de bekende afloop. Daarmee verdwijnen de mensen uit beeld die hebben geleden en gestreden voor een andere afloop, evenals de mensen die volhardden in hun strijd om dit voor anderen onmogelijk te maken.

World Press Photo of the Year 1957: het jaar dat Dorothy Counts als een van de eerste zwarte studenten de nieuwe gedesegregeerde Harry Harding High School betreedt in North Carolina (USA). De fotograaf van deze winnende foto is getuige van het geweld dat uitbarst als Dorothy de eerste dag verschijnt op deze witte school. Er wordt met stenen gegooid en geschreeuwd dat ze terug moet gaan naar waar ze vandaan komt. Dorothy doorstond jarenlange mishandeling en werd door haar familie na vier jaar van school gehaald.¹¹

De foto van Dorothy brengt de niets ontziende waarheid aan het licht van een leven tijdens de apartheid. Zij was het mikpunt van racistische uitingen, maar stapte kordaat de drempel over. Ze wist dat zij daarmee een toekomst betrad die haar niet enkel vreugde zou brengen, maar wel de zo verlangde bevrijding. Jarenlang leefde en leed zij aan het feit dat er voor tolerantie, acceptatie en verdraagzaamheid geen ruimte was. Die ruimte was er niet voor haar noch voor de

zwarte bevolking die in alle opzichten gemarginaliseerd werd. Haar lijdensgeschiedenis schept echter hoop: hoop op een betere toekomst, waar zij de eerste stap in zette, voor haar en voor haar volk. Dit beeld maakt zichtbaar dat de herinnering aan het geweld, het lijden en het onrecht gepaard gaat met de herinnering aan de strijd, het verzet, de voortgang en de kracht die mensen in en door een en dezelfde machteloze situatie heeft weerhouden van de afgrond.

Het symboliseert de wil om herinnerd te worden aan lijden en hoop, de wil om te verhalen wat er gebeurd is, de hoop of verwachting op een betere toekomst, de vraag om verlost te worden door de medemens, de noodzaak van een maatschappelijke tegemoetkoming in de vorm van een appel dat het gebeurde nooit meer zal gebeuren.¹² Een gevaarlijke herinnering als deze daagt de theologie uit om afscheid te nemen van haar maatschappelijke, historische en etnisch-culturele onschuld.¹³

foto's als
gevaarlijke
herinnering

Herinnering – plaats van onverzoenbaarheid

Dat geweld en verzoening beide onderdeel uitmaken van een esthetisch debat wordt pas verklaarbaar waar zij tot onderdeel geraken van een theologisch debat. *The World Press Photo's* zijn monumenten van het onverzoenbare. Ze zijn een verbeelding van het onverzoenbare geweld, het onverzoenbare perspectief van slachtoffers met dat van de daders. Waar we uitgaan van de lijdensgeschiedenissen – daar waar fysiek en moreel kwaad zich heeft aangediend – die deze foto's representeren, is de Godsvraag volgens Metz een eschatologische. De theologie heeft geen alles verzoenend antwoord. Het zoekt steeds weer naar nieuwe taal en praktijk om er voor te zorgen dat de vraag niet in vergetelheid geraakt.¹⁴ Dat is wat *The World Press Photo's* bewerkstelligen. Zij weerspiegelen de herinnering aan het verleden als een vorm van onverzoenbaarheid die tegelijkertijd doet geloven dat de geschiedenis op een niet vooraf te voorziene manier verder gaat. In lijn met de joods-christelijke traditie zien we in een gedenken op deze wijze enerzijds een toe-eigening van de situatie van de gemeenschap en de geschiedenis en anderzijds een anticipatie op een betere toekomst. En dat maakt dat wellicht het enige potentieel van verzoening is gelegen in een situatie waar men het lijden en de hoop tot verzoening tracht te brengen, als zoektocht naar sporen van God in een beter leven. De foto's vormen in dit opzicht een eschatologisch *Landschaft aus Schreien*: een landschap van herinnering en verwachting.¹⁵

De kinderen in Angola op de foto van 1996 zijn nu ruim twaalf jaar ouder. Hoe beschadigd zijn zij de oorlog doorgekomen? Laat het verleden het toe dat zij weer zonder angst buiten spelen? Kijken zij vol vertrouwen de toekomst tegemoet? Ik denk aan de kleine vluchteling in Afrika op de winnende foto van 2005, nu vier jaar oud. Hebben hij en zijn moeder de hongersnood overleefd? Kan hij zich later zijn eerste levensjaren herinneren waarin hij in wrede omstandigheden opgroeide? De fotomomenten doen misschien bij de gelovige beschouwer de vraag oprijzen: waar was God? Maar evengoed verwijzen ze naar de vraag: waar was de mens?¹⁶ Daarmee doen ze een appel op de toeschouwer, niet als verwijt maar als opening naar een gedeelde, beloftevolle toekomst.

vragen bij het
onverzoenbare:
waar was God?
maar ook:
waar was de mens?

The World Press Photo's functioneren als cultuurhistorische gedenkplaatsen. Ze kennen de geschiedenis een plaats toe in het cultureel erfgoed, juist daar waar het gaat om gebeurtenissen die onbegrijpelijk en onvergeeflijk zijn. Historische gedenkplaatsen als deze doen recht aan de geschiedenis en haar deelgenoten, wanneer zij niet op verzoening uit is. Persoonlijke getuigenissen,

met schuld, berouw en vergeving als wezenlijke processen in de verwerking van situaties van onderdrukking, geweld en terreur, zijn altijd een deel van het collectief cultureel herinneringsproces. Die processen worden niet zelden bewaard en present gesteld in publieke gedenkplaatsen en vertolken daarmee de collectieve herinnering. Met deze collectieve identiteit wordt een gemeenschappelijke visie op het verleden, het heden en de toekomst gestalte gegeven.

kunst vormt
geen doekje
voor het bloeden

Wat moeten we aan met de stelling van Stockhausen, waarmee we dit artikel openen? De losse beelden van *The World Press Photo's* vormen een historische filmstrip en vormen daardoor, zoals Stockhausen het uitdrukt, het grootste kunstwerk aller tijden. Een kunstwerk wekt niet per definitie gevoelens van schoonheid op en functioneert evenmin per definitie als katalysator in onverzoenbare situaties. Kunst vormt geen doekje voor het bloeden, daarin heeft Stockhausen gelijk. Maar daarmee komen we ook bij Small, die poneert dat literatuur een verzoenende werking heeft. Die verzoening kent geen noodzakelijk karakter, zoals Small stelt. De *World Press Photo's* houden ons voor dat er monumenten en getuigenissen zijn die blijvend de herinnering aan lijden levend houden. Daarbij bieden ze geen zekerheid op verzoening. Ze suggereren en verbeelden echter wel een hoop op mogelijke heling, waar het bestaan gebroken is en het onverzoenbare zich ophoudt. Dit doen zij zowel in esthetisch als ethisch opzicht: daar waar woorden tekort schieten, zijn er de beelden, die de ethische daad van het gedenken via de verbeeldingskracht wekken. Met die beeldtaal, met deze levende herinneringen, moet de theologie in gesprek zijn, waar haar visie op verzoening wordt gevraagd.

Drs. L. Hoeven is promovendus systematische theologie van het Departement Religiewetenschappen en Theologie van de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

Noten

1. Volker Küster, *God – Terreur. Een tweeluik*, Skandalon, Vught 2008.
2. Küster, *God – terreur*, p. 7.
3. Zie voor een indrukwekkend overzicht: <http://www.worldpressphoto.org>.
4. *World Press Photo of the Year*: 1996, Francesco Zizola, Italy, Agenzia Contrasto. Kuito, Angola, 1996. Afbeelding en uitleg auteursrechtelijk beschermd: <http://www.worldpressphoto.org>
5. *World Press Photo of the Year*: 2005, Finbarr O'Reilly, Canada, Reuters. Tahoua, Niger, 1 August. Afbeelding en uitleg auteursrechtelijk beschermd: <http://www.worldpressphoto.org>.
6. *World Press Photo of the Year*: 2007, Tim Hetherington, UK for Vanity Fair. Korengal Valley, Afghanistan, 16 September. Afbeelding en uitleg auteursrechtelijk beschermd: <http://www.worldpressphoto.org>.
7. <http://www.worldpressphoto.org>.
8. *World Press Photo of the Year*: 2001, Erik Refner, Denmark, for Berlingske Tidende. Jalozai refugee camp, Pakistan, juni 2001. Afbeelding en uitleg auteursrechtelijk beschermd: <http://www.worldpressphoto.org>.
9. J.B. Metz, 'Theodicee-empfindliche Gottesrede', in J.B. Metz (Hg.), *'Landschaft aus Schreien': zur Dramatik der Theodizeefrage*, Matthias-Grünewald Verlag, Mainz 1995, pp. 81-102, spec. p. 87. Hoe verhoudt zich de vraag naar God tot de ervaringen van het kwaad, het lijden in de wereld? Behalve van een *Exodus*-theodicee waarin lijden een straf is voor de zonde (zie 'de plagen van Egypte') kan men echter ook uitgaan van een *Job*-theodicee, waar lijden niets te maken heeft met falen tegenover God. In deze lijn is er geen verband tussen lijden en schuld. Cf. J.B. Metz, 'Gott und die Übel dieser Welt. Vergessene, unvergessliche Theodizee', in *Concilium. Internationale Zeitschrift für Theologie* 33 (1997), pp. 586-590, spec. 586-587.
10. J.B. Metz, 'Theodicee-empfindliche Gottesrede', p. 100.
11. *World Press Photo of the Year*: 1957, Douglas Martin, USA, The Associated Press. North Carolina, USA, 4 September. Afbeelding en uitleg auteursrechtelijk beschermd: <http://www.worldpressphoto.org>.

12. Ik preludeer hier op het omgaan met schuld in maatschappelijke omwentelingen, welke volgens Küster betrekking heeft op de thema's van de weerstand tegen het vergeten, de wil om te begrijpen wat er is gebeurd, de verwachting dat de daders berouw tonen, de vraag of amnestie of gratie moet worden verleend en tenslotte de noodzaak van materiële tegemoetkoming. V. Küster, *God - Terreur*, p. 11. Echter: vanuit een dergelijke visie wordt enkel de materiële en sociale dimensie van de herinneringscultuur belicht. Herinneringen weerspiegelen tastbare gebeurtenissen en vervullen een maatschappelijke functie in de samenleving. Het onderwerp waaraan herinnerd wordt, wordt echter altijd symbolisch bemiddeld waardoor het gebeurde zelf een symbolische lading krijgt. A. Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, Metzler, Stuttgart 2005, p. 24. Deze symbolische dimensie krijgt mijns inziens pas ruimte en mogelijkheid tot expressie waar de thema's die in het omgaan met schuld spelen, worden omgebogen naar relevante thema's in het omgaan met lijden. Theologisch gesproken leidt dit omgaan met lijden niet - zoals volgens Küster in het omgaan met schuld het geval is - tot een conflict met God waarin slachtoffers God aanklagen. Cf. V. Küster, *God – Terreur*, p. 11. De vraag waarom God het lijden toelaat, wordt namelijk omgebogen naar de vraag hoe God het perspectief op een beloftevolle hoop opent.
13. Cf. J.B. Metz, 'Politische Theologie. Theologie im Abschied von ihrer gesellschaftlichen, etnisch-kulturellen und geschichtlichen Unschuld', in *Zum Begriff der neuen politischen Theologie. 1967 – 1997*, Matthias-Grünwald Verlag, Mainz 1997, pp. 123-166; J.B. Metz, H.-E. Bahr, *Augen für die Anderen. Lateinamerika - eine theologische Erfahrung*, Kindler, München 1991, pp. 54-61.
14. J.B. Metz, 'Gott und die Übel dieser Welt', pp. 586-587.
15. '*Landschaft aus Schreien*' is oorspronkelijk een uitspraak van Nelly Sachs, overgenomen door Johann Baptist Metz waarmee hij aangeeft dat over God spreken een spreken is over de schreeuw om de redding van anderen, de slachtoffers in onze geschiedenis. Zo laat Israël zich niet troosten door geschiedenisvreemde mythen of idealen maar is en blijft zij een landschap van herinnering en verwachting. Cf. J.B. Metz, *Memoria passionis. Ein provozierendes Gedächtnis in pluralistischer Gesellschaft*, Herder, Freiburg 2006, p. 9; J.B. Metz, 'Theodicee-empfindliche Gottesrede', pp. 82, 86.
16. In aansluiting op Elie Wiesel buigt Metz de vraag 'Waar was God in Auschwitz?' om naar de vraag 'Waar was de mens in Auschwitz?'. De theodiceevraag wordt hiermee verruimd met de antropodiceekwestie. Cf. J.B. Metz, 'Im Angesicht der Juden. Christliche Theologie nach Auschwitz', in *Concilium. Internationale Zeitschrift für Theologie* 20 (1984), pp. 382-389, spec. pp. 385-387.